

.....

ประติมากรรมเทวรูปพระวิษณุ
จากอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
วิษณุ สมบุญปิติ

บทคัดย่อ

ประติมากรรมเทวรูปพระวิษณุจากอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและกำหนดอายุประติมากรรม ศิลาทรายเทวรูปพระวิษณุ จากวัดศาลาทึง อำเภอไชยา จังหวัด สุราษฎร์ธานีโดยศึกษาเปรียบเทียบกับพัฒนาการถือสังข์ในศิลปะอินเดีย เทวรูปองค์นี้ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เป็น ประติมากรรมที่แสดงลักษณะพื้นเมืองที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดีย เทวรูป องค์นี้ศาสตราจารย์ของ บวสชิลิเย่ (Jean Boisselier) นักประวัติศาสตร์ ศิลปะชาวฝรั่งเศสให้ความเห็นว่าเป็นประติมากรรมในศาสนาฮินดูที่ เก่าแก่ที่สุดที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากมีรูปแบบที่ได้รับ อิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบอมราวดีที่เจริญอยู่ในอินเดียภาคใต้ราว พุทธศตวรรษที่ 7-10 เทวรูปพระวิษณุองค์นี้ถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่าง แสดงปากสังข์ เมื่อตรวจสอบพัฒนาการถือสังข์ของเทวรูปพระวิษณุใน ศิลปะอินเดียพบว่าการถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างและแสดงปากสังข์ นั้นเริ่มต้นในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและศิลปะอินเดียอมราวดีตอนปลาย หลังราชวงศ์อิกษวากูในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-10 และเมื่อเปรียบเทียบกับ การถือสังข์ของเทวรูปองค์นี้แล้วบทความนี้จึงเสนอว่าเทวรูปองค์นี้น่า จะสร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว

Abstract

Vishnu Sculpture from Chaiya, Surat Thani

The purpose of this article is to specify the period of time when the Vishnu stone sculpture from Wat Salathueng, Chaiya, Surat Thani province, was consecrated. The study focuses on the development of Vishnu holding the conch shell in Indian Art. This Vishnu Sculpture is currently on display at the National Museum Bangkok. The sculpture expresses the local craftsmanship with the influence of Indian art. Professor Jean Boisselier suggested that this Vishnu sculpture belongs to Amaravati School of Art, which flourished in the South of India during 2nd-5th century, and it is the oldest Hindu sculpture found in Southeast Asia. This Vishnu Sculpture holds a conch shell in its lower left hand exposing the hollow of the shell.

The study of the development of Vishnu sculptures holding conch shells from the Indian schools of art finds that the holding of conch shells with the lower left hand exposing the hollow of the shell was first found in the Gupta School of Art and in the late Amaravati school of art (after Ikshvaku Dynasty) during the 4th-5th century.

Therefore, this article proposes that Vishnu Sculpture from Chaiya, Surat Thani, may have been consecrated during the 4th-5th century

ภาพที่ 1: เทวรูปพระวิษณุ อำเภอลำไทร จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ที่มา: หนังสืออรากเหง้าแห่งศิลปะไทย หน้า 101

ประติมากรรมเทวรูปพระวิษณุจากอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

วิษณุ สมบุญปีติ *

Vishnu Somboonpeti

ประติมากรรมเทวรูปพระวิษณุ (ภาพที่ 1) สลักจากหินทราย สูง 69 เซนติเมตร พบที่วัดศาลาทิง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เป็นประติมากรรมที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ศิลปะชิ้นหนึ่งของไทย ประติมากรรมชิ้นนี้จัดอยู่ในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า แม้ว่าจะคงรูปแบบแสดงสุนทรียภาพของอินเดียแต่ก็แสดงลักษณะของท้องถิ่นออกมา จึงน่าจะสร้างขึ้นในบริเวณภาคใต้ของไทย¹ เทวรูปพระวิษณุองค์นี้ไม่ได้เป็นประติมากรรมลอยตัวอย่างสมบูรณ์เนื่องจากมีการสลักเฉพาะด้านหน้าเท่านั้นสันนิษฐานว่าน่าจะประดิษฐานเทวรูปโดยการฝังผนัง แต่ก็มีระบบการรับน้ำหนัก 5 จุดคือ พระบาททั้งสองข้าง ชายผ้าระหว่างข้อพระบาท และชายผ้าที่ตกลงมาจากพระโสณีทั้งสองข้าง

เทวรูปองค์นี้ศาสตราจารย์ของ บวสชิลิเย่ (Jean Boisselier) นักประวัติศาสตร์ศิลปะชาวฝรั่งเศสให้ความเห็นว่าเป็นประติมากรรมในศาสนา

* นักศึกษาปริญญาโทบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

¹ สันติ เล็กสุขุม, *ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย(ฉบับย่อ): การเริ่มต้นและการสืบเนื่องงานช่างในศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ 4 ปรับปรุง (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2552), 46-48.

อินดูที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากมีรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบอมราวดีที่เจริญอยู่ในอินเดียภาคใต้ราวพุทธศตวรรษที่ 7-10 กล่าวคือเทวรูปประทับยืนตรง สวมหมวกทรงกระบอกยาว ทรงภูษาใจยาวมีผ้าคาดพระโสณีห้อยเป็นรูปวงโค้งอยู่ด้านหน้าพระเพลา ทรงกุนทลเป็นพู่ยาวลงมาถึงพระอังสา พระกรเดิมมี 4 กร แต่ชำรุดเหลือ 3 กร ได้แก่ พระกรด้านขวาหน้าและหลัง พระกรซ้ายหน้าถือสังข์ในระดับพระโสณี² การทรงภูษาและกุนทลเช่นนี้เป็นลักษณะเดียวกับเทวรูปวิษณุที่พบในประเทศอินเดียที่สร้างขึ้นในสมัยราชวงศ์อิชชวากูซึ่งปกครองเมืองนาคารชุนโกณฑะ ระหว่างพุทธศักราช 718-793 อย่างไรก็ตามเทวรูปพระวิษณุองค์นี้มีประติมานวิทยาของการถือสังข์คล้ายคลึงกับเทวรูปในศิลปะอินเดียแบบมธรา ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์กุษาณะ ระหว่างพุทธศักราช 621-734³ นอกจากนี้พบการถือสังข์ในลักษณะเดียวกันในเทวรูปพระวิษณุในศิลปะอมราวดีตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ 10 (ภาพที่ 2) เทวรูปองค์นี้เป็นประติมากรรมนูนสูง “เบญจวิบุรุษ” (Pachavira) ที่พบในเมือง Kondamotu ในแคว้นอานธรประเทศ ปัจจุบันประติมากรรมนูนสูงนี้เก็บรักษาไว้ที่ กรมโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานเมืองไฮเดอราบัด (Department of Archaeology and Museums Hyderabad)⁴

² เรื่องเดียวกัน, 48.

³ พิริยะ ไกรฤกษ์, **ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2538), 7.

⁴ B.Rajendra Prasad, **Art of South India – Andhra Pradesh**, (Delhi: Sundeep Prakashan, 1980), 67-68.

ภาพที่ 2 : เทวรูปวิษณุสมัยอมราวดีตอนปลาย
ที่มา : หนังสือ Art of South India - Andhra Pradesh ภาพที่ 13 (ไม่ระบุหน้า)

เทวรูปพระวิษณุถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่าง ที่พบในภาคใต้ของประเทศไทยและประเทศกัมพูชา

ในเขตภาคใต้ของไทยพบเทวรูปพระวิษณุถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างหลายองค์ นอกจากเทวรูปพระวิษณุจากวัดศาลาลำดิ่งดังกล่าวแล้วยังอาจดูตัวอย่างได้จากเทวรูปพระวิษณุที่วัดพระพรหม ตำบลนาสาร อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ภาพที่ 3) เทวรูปองค์นี้พระหัตถ์ซ้ายล่างถือสังข์ แต่พระหัตถ์ขวาล่างถือดอกบัวซึ่งน่าจะเป็นพัฒนาการของการสร้างเทวรูปพระวิษณุในระยะต่อมา กำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11⁵

⁵ พิริยะ ไกรฤกษ์, **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊คส์, 2553), 102.

ภาพที่ 3: เทวรูปพระวิษณุที่วัดพระเพรง
ที่มา: หนังสือรากเหง้าแห่งศิลปะไทย หน้า 102

เทวรูปพระวิษณุถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างนี้ยังพบในประติมากรรมขอมที่เมืองออกแก้ว พนมบาเตและที่ตวลเกาะ เทวรูปลักษณะนี้ปรากฏในศิลปะอินเดียมัยมถุราและอมราวดีตอนปลาย รูปแบบการถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างอาจจะแพร่เข้ามาในแหลมมลายูจากนั้นจึงแพร่เข้าไปในแหลมอินโดจีนโดยทางเรือ น่าสังเกตว่าบริเวณที่ค้นพบเทวรูปลักษณะนี้ล้วนแต่เป็นเมืองท่าที่สำคัญในสมัยโบราณ⁶

เทวรูปพระวิษณุจากวัดศาลาลำดิงที่จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครแม้ว่าจะมีลักษณะโดยรวมแสดงถึงอิทธิพลท้องถิ่น แต่ไม่น่าจะเป็นไปได้ที่ช่างท้องถิ่นจะกำหนดรูปแบบการถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างขึ้นมาเองแต่สันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียมัยมถุราตอนเหนือโดยเปรียบเทียบกับเทวรูปศิลาพระवासुเทพ-กฤษณะ สูง 140 เซนติเมตร จากเทววันครห์คยา (ภาพที่ 4) กำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 7-8 (ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานเมืองปัตนะ, Patna, รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย) ส่วนรูปแบบเครื่องประดับและการนุ่งผ้า นั้นมีตัวอย่างของประติมากรรมศิลาพระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พบที่อมราวดี (ภาพที่ 5) กำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 7 (ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานเมืองอมราวดี รัฐอานธรประเทศ ประเทศอินเดีย)⁷ จากรูปแบบประติมากรรมที่พบในอินเดียและในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แสดงให้เห็นว่าเทวรูปพระวิษณุจากอำเภอไชยานั้นได้รับอิทธิพลด้านรูปแบบการแต่งกายและเครื่องประดับจากศิลปะอินเดียมัยมถุราและอมราวดี และน่าจะได้รับอิทธิพลรูปแบบการถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างจากศิลปะอินเดียมัยมถุราตอนเหนือ

⁶ หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ติศกุล, *ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2547), 118-120.

⁷ พิริยะ ไกรฤกษ์, *รากเหง้าแห่งศิลปะไทย*, 12.

ภาพที่ 4:
เทวรูปศิลาพระवासเทพ-กฤษณะ
ที่มา: หนังสือรากเหง้าแห่งศิลปะไทย
หน้า 12

ภาพที่ 5:
ประติมากรรมศิลาพระโพธิสัตว์ปัทมปาณี
ที่มา: หนังสือรากเหง้าแห่งศิลปะไทย
หน้า 12

พัฒนาการถือสังข์ของเทวรูปพระวิษณุ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7-10

รูปแบบประติมากรรมพระวิษณุถือสังข์น่าจะเริ่มปรากฏขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 ในช่วงที่ราชวงศ์กุษาณะเข้าปกครองภาคเหนือของอินเดีย ศูนย์กลางศิลปกรรมที่สำคัญคือเมืองคันธาระ และมถุราและเป็นจุดเริ่มของการสร้างพระพุทธรูปในศิลปะอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 6 ราชวงศ์กุษาณะอุปถัมภ์พุทธมหายาน ดังนั้นศิลปกรรมสมัยนั้นจึงคงจะเน้นที่การสร้างพระพุทธรูปและรูปเคารพอื่นๆ ของพุทธมหายาน เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งมีประติมานวิทยาประทับยืนถือหม้อน้ำด้วยพระหัตถ์ซ้ายบริเวณพระโสณี ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าประติมากรรมพระวิษณุในระยะแรกนั้นอาจจะเลียนแบบประติมากรรมในพุทธศาสนา⁸ ที่กล่าวเช่นนั้นเพราะว่าในระยะแรกของการสร้างรูปพระวิษณุโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของเกี่ยวข้องกับสังข์นั้นอาจจะยังไม่มีประติมานวิทยาที่แน่นอน สังข์เป็นสิ่งที่เป็นที่รู้จักใช้สอยกันในหมู่ของชาวอินเดียพื้นเมืองที่อยู่ใกล้ชิดกับทะเลและเป็นรูปแบบของเปลือกหอยที่พบได้ยาก เนื่องจากการขึ้นรูปของเปลือกหอยจนเป็นรูปสังข์ตามธรรมชาตินั้นมีโอกาสเกิดขึ้นเพียงหนึ่งในล้าน สังข์นั้นก็เป็เปลือกหอยที่พบในมหาสมุทรอินเดียเท่านั้นโดยพบเป็นจำนวนมากในบริเวณอ่าวมันนาร์ (Gulf of Mannar) ซึ่งตั้งอยู่บริเวณชายฝั่งรัฐทมิฬนาฑู (Tamil Nadu) และประเทศศรีลังกา⁹

แต่เดิมสังข์ไม่ได้ปรากฏในคัมภีร์พระเวท ซึ่งอาจจะอธิบายได้ว่าชาวอารยันก่อนอพยพเข้าอินเดียนั้นเป็นพวกเร่ร่อนอยู่ในบริเวณเอเชีย

⁸ Nanditha Krishna, *The Art and Iconography of Vishnu-Narayana*, (Bombay : D.B. Taraporevala Sons & Co., 1980) 36.

⁹ Nanditha Krishna, *The Art and Iconography of Vishnu-Narayana*, 30.

กลางและไม่มีความคุ้นเคยกับทะเลจึงไม่ได้มีการกล่าวถึงในคัมภีร์พระเวท
สังข์มาปรากฏครั้งแรกในคัมภีร์อาถรรพเวท จากการขุดค้นทางโบราณคดี
พบว่าสังข์ในระยะเวลาแรกนั้นน่าจะถูกใช้ในฐานะเครื่องประดับและต่อมาจึง
พัฒนาเป็นเครื่องเป่าซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนในมหากาพย์รามายณะและ
มหาภารตะที่กล่าวถึงการเป่าสังข์ก่อนออกรบของกษัตริย์¹⁰ ด้วยเหตุดังกล่าว
สังข์จึงมีความเชื่อมโยงกับกษัตริย์และนักรบ พระวิษณุซึ่งเป็นเทพที่แสดง
ความเป็นกษัตริย์เป็นผู้ปกป้องโลกจากภัยอันตรายจึงมีสังข์เข้ามาเป็นหนึ่งใน
ในของ 4 อย่างที่วิษณุทรง

ดังนั้นชาวอินเดียภาคเหนือได้แนวคิดเรื่องประติมานวิทยาแล้วจึง
สร้างรูปแบบขึ้นซึ่งสนับสนุนเรื่องรูปแบบถือสังข์ว่าอาจจะอยู่ในช่วงการ
พัฒนาและเลียนแบบจากการถือหม้อน้ำของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ดังตัวอย่างจากเทวรูปสมัยมถุราที่จัดแสดงอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ เมืองมถุรา
ประเทศอินเดีย (ภาพที่ 6) ซึ่งกำหนดอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 7-8

แม้ว่าเทวรูปในภาพนี้จะมีรูปแบบการถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้าย
ล่างเช่นเดียวกับเทวรูปวิษณุที่พบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี แต่
ลักษณะการถือสังข์แตกต่างกัน กล่าวคือรูปแบบการถือสังข์ของวิษณุใน
ระยะแรกนั้นจากถือในลักษณะอุ้มหรือกำสังข์โดยมีส่วนที่ขีดเป็นก้นหอยชี้
ขึ้นด้านบนและไม่ปรากฏรอยปากสังข์ดังตัวอย่างในภาพที่ 7¹¹

¹⁰ Nanditha Krishna, *The Art and Iconography of Vishnu-Narayana*, 31-32.

¹¹ Nanditha Krishna, *The Art and Iconography of Vishnu-Narayana*, 36.

ภาพที่ 6: เทวรูปวิษณุสมัยมถุรา
ที่มา: หนังสือ The Art and Iconography of Vishnu-Narayana
ภาพที่ 4 (ไม่ระบุหน้า)

ภาพที่ 7: การถือสังข์เทวรูปวิษณุสมัยมถุรา
ที่มา: หนังสือ The Art and Iconography of Vishnu-Narayana หน้า 36

ส่วนเทวรูปวิษณุจากเมือง Unchdih จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์ เมือง อัลลาะห์อาบัด (Allahabad) กำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 (ภาพที่ 8) และเทวรูปวิษณุในสมัยคุปตะ¹² จะเริ่มถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายหน้าในลักษณะที่พระหัตถ์จับยึดปากสังข์ไว้ (ภาพที่ 9)

บทสรุป

ประติมากรรมศิลปะทวารวดีพระวิษณุ พบที่วัดศาลาหิง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีนั้นเป็นเทวรูปที่สร้างขึ้นในท้องถิ่นโดยได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียสมัยอมราวดีราวพุทธศตวรรษที่ 7-10 ในด้านเครื่องทรงและเครื่องประดับ รวมทั้งลักษณะที่เกือบจะเป็นประติมากรรมลอยตัวเปรียบเทียบกับประติมากรรมพระโพธิสัตว์ปัทมปาณีซึ่งเป็นศิลปะอินเดียสมัยราชวงศ์อิกษวากุที่เจริญในภาคใต้ของอินเดียราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 ราชวงศ์นี้มีบทบาทสำคัญในการสืบทอดศิลปกรรมแบบอมราวดี¹³ อย่างไรก็ตามรูปแบบที่น่าสนใจของประติมากรรมวิษณุรูปนี้คือการถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างซึ่งเป็นรูปแบบการถือสังข์ของศิลปะอินเดียภาคเหนือซึ่งเริ่มสร้างเป็นครั้งแรกตั้งแต่สมัยราชวงศ์กุษาณะ¹⁴ และวิวัฒนาการจนเป็นการถือสังข์โดยพระหัตถ์ซ้ายล่างยึดปากสังข์ไว้ในระดับพระโสณิเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ดังตัวอย่างเทวรูปพระวิษณุในสมัยคุปตะและอมราวดีตอนปลาย ดังนั้นเมื่อพิจารณาถึงอิทธิพลของศิลปะดังกล่าวเทวรูปพระวิษณุจากวัดศาลาหิง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีจึงน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10

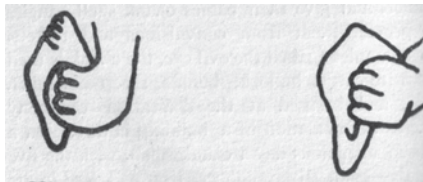
¹² เรื่องเดียวกัน, ภาพที่ 8 (ไม่ระบุหน้า).

¹³ กำจร สุนพงษ์ศรี, **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553), 164.

¹⁴ Nanditha Krishna, **The Art and Iconography of Vishnu-Narayana**, 36.

ภาพที่ 8: เทวรูปวิษณุจากเมือง Unchdih
จัดแสดงในพิพิธภัณฑน์ เมืองอัลลาห์อับัด (Allahabad)
ที่มา: หนังสือ The Art and Iconography of Vishnu-Narayana
ภาพที่ 8 (ไม่ระบุหน้า)

ภาพที่ 9: การถือสังข์เทวรูปวิษณุ
ที่มา: หนังสือ The Art and Iconography of Vishnu-Narayana หน้า 36

บรรณานุกรม

- กำจร สุนพงษ์ศรี. **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. **ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2538.
- _____. **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊กส์, 2553.
- สันติ เล็กสุขุม. **ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย(ฉบับย่อ): การเริ่มต้นและการสืบเนื่องงานช่างในศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่4ปรับปรุง. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2552.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2547.
- B.Rajendra Prasad. **Art of South India – Andhra Pradesh**. Delhi: Sundeep Prakashan, 1980.
- Nanditha Krishna. **The Art and Iconography of Vishnu-Narayana**. Bombay: D.B. Taraporevala Sons & Co., 1980.